

Inhoud

Proloog Onderweg naar een feest	7
I Vormingsjaren	13
Beerent Wonderkind van een weldoener	15
Roelf Een vat vol talenten	29
Teunis Zoon van een sturende vader	43
Alberdina Haar natuurlijke bestemming	55
David Een Joodse jongen in verlicht Groningen	67
Cato Amsterdamse leerdochter van het Nut	81
Halverwege	93
II Het heft in eigen handen	97
David De grenzen van de tolerantie	99
Teunis De wondere wereld van de doven	115
Alberdina Metamorfose	131
Beerent Meesters maken voor de nieuwe school	145
Roelf Een doener pakt het podium	161
Cato Uit de onzichtbaarheid	177
Op het feest	195
Epiloog Hoe het verder ging...	211
Nawoord	219
Verantwoording Bronnen en illustraties	223

B^{eerent}

Wonderkind
van een
weldoener

1.1 IN HET HUIS VAN DE SCHOOLOPZIENER
(AQUAREL 1913)

Het jaar 1813 | Onder de vleugels van de schoolopziener

Sinds drie jaar is Nederland ingelijfd bij het Franse keizerrijk van Napoleon, maar dat loopt op zijn eind. Heel Europa is in oorlog. In de herfst wordt het leger van Napoleon verslagen. De Fransen vertrekken uit Nederland, de Erfprins van Oranje keert terug uit ballingschap. Deze politieke gebeurtenissen beïnvloeden ook het leven van de vijftienjarige Beerent Brugsma. Aan het begin van dat jaar werkt hij op het kantoor van een notaris.

De koude winter is bijna voorbij. Onzeker loopt Beerent de stenen trap naar het bordes op. Bij de indrukwekkende voordeur staat de jongen even stil om zijn zenuwen de baas te worden en trekt dan aan de blinkend gepoetste bel. Hij heeft geen idee waarom de schoolopziener hem bij zich thuis heeft ontboden. Achter de meid loopt hij door de lange marmeren gang naar achteren, wacht na haar kloppen op Van Swinderens ‘entrez’ en gaat aarzelend de studeerkamer binnen. Hij groet en kijkt voorzichtig om zich heen. De schoolopziener zit, omringd door boeken, achter een groot bureau. Ervoor staat een rechte stoel. ‘Ga zitten, Brugsma’, zegt hij vriendelijk terwijl hij op de stoel wijst. Beerent neemt plaats en wacht.

‘Keizer Napoleon’, begint Van Swinderen niet zonder trots, ‘heeft mij onlangs benoemd tot inspecteur van onze Academie.’ Beerent zwijgt, hij weet niet of hij de schoolopziener nu hoort te feliciteren, en wat hij ermee te maken heeft. Na een korte stilte legt Van Swinderen uit dat deze nieuwe functie, bovenop die van schoolopziener, voor hem veel extra werk betekent. Hij heeft zodoende dringend behoefte aan assistentie, voor schrijfwerk en allerlei andere dingen. ‘Daarom heb ik besloten om jou aan te stellen als klerk en secretaris in mijn particuliere dienst. Mét een passend salaris’, hoort Beerent hem zeggen. Hij schrikt. ‘Maar’, zegt hij zacht, ‘ik werk nu toch als klerk bij de notaris?’ De schoolopziener lijkt hem niet te horen. ‘Je kunt er veel van leren’, gaat hij door, ‘want ik neem je ook mee op mijn schoolbezoeken. Én je mag op zaterdagmiddag weer de lessen volgen die ik hier aan huis wekelijks aan mijn jonge onderwijzers geef. Onder mijn leiding word je zo over een paar jaar de beste onderwijzer van mijn district.’ Even stopt hij. ‘En wat de notaris betreft, Brugsma, laat dat maar aan ons over. Ik regel het wel met hem. Volgende week maandag om acht uur verwacht ik je hier.’

Tegen zoveel overmacht valt niet op te boksen. ‘Dank u wel, mijnheer de schoolopziener’, zegt Beerent daarom timide. ‘Ik zal mijn best doen om uw goedkeuring weg te dragen.’ ‘Daar ben ik zeker van, Brugsma’, antwoordt Van Swinderen vaderlijk terwijl hij intussen om de dienstmeid

schelt die Beerent uit moet laten. Ontdaan staat Beerent een paar minuten later buiten, hij weet niet of hij lachen of huilen moet. Hij is trots dat de schoolopziener juist hem als assistent heeft uitgekozen, maar voelt zich ook voor het blok gezet. Zijn pleegvader zal er niet blij mee zijn, dat weet hij bijna zeker; die ziet weinig toekomst in het onderwijs.

Zo wordt de vijftienjarige jongen de rechterhand van Van Swinderen. Het hele jaar krijgt Beerent de kans om in de keuken van een schoolziener te kijken. Hij leert er inderdaad veel, niet alleen over onderwijs geven maar ook hoe om te gaan met mensen uit andere milieus dan dat van hemzelf. Vaak neemt Van Swinderen hem mee in het rijtuig voor schoolbezoeken in dorpen en gehuchten buiten de stad. Op een vroege zomerdag in juni rijden ze samen naar het dorp Noorddijk, waar de school staat van de jonge Jacob de Boer. 'Op dit moment mijn allerbeste onderwijzer, geef je ogen dus goed de kost', zegt de schoolopziener als ze uitstappen. Na afloop komt Van Swinderen woorden tekort om de vele kwaliteiten van zijn idool te beschrijven. 'En heb je wel opgemerkt hoe bescheiden, vriendelijk en dankbaar hij zich tegen mij gedroeg?' vraagt hij dan retorisch. In levendige bewoordingen schetst hij daarop De Boers houding. Hoe goed de twintigjarige meester met kritiek omgaat; dat hij altijd ruiterslijk de superioriteit van de schoolopziener erkent; hoe hij begint te stralen als hij wordt geprezen; en dat hij van Van Swinderens supervisie telkens weer nieuwe energie krijgt om het beste uit zichzelf te halen. 'Kortom,' zo vat Van Swinderen samen, 'elk schoolbezoek ervaart hij als een feest, mijn waardering vormt voor hem het toppunt van geluk. Neem aan mijn lieve vriend daarom een voorbeeld, Brugsma, want het onderwijs van de toekomst ligt in handen van excellente jongens zoals jij.'

De mooiste uren van de week vindt Beerent de zaterdagse bijeenkomsten bij de schoolopziener thuis. Die bespreekt dan niet alleen allerlei onderwijsmethoden, maar gaat ook dieper in op de schoolvakken zelf. Als hij merkt dat zijn assistent en een paar van de andere jongens hongeren naar nog meer kennis, stimuleert hij hen om extra bijeenkomsten te houden, waar ze onder elkaar wetenschappelijke onderwerpen kunnen bespreken. Ze pakken het serieus aan en verzinnen voor hun informele studieclubje zelfs een weids motto: 'De beoefening van de wetenschappen veredelt de mens'. De serieuze, van nature wat teruggetrokken Beerent maakt er vrienden, zoals David Snatich, een iets oudere Joodse jongen die veel meer weet dan hij. En de creatieve, vrolijke Roelf Rijkens, van wie hij leert om het leven wat lichter te nemen.

Lang duurt Beerents nieuwe baan niet. Nog voor het einde van 1813 stort het Franse keizerrijk in elkaar en wordt Nederland een zelfstandig koninkrijk onder een Oranjevorst. De door Napoleon ingestelde inspecteursfunctie verdwijnt, waardoor de schoolopziener Beerent niet meer nodig heeft. Zestien jaar oud en een onschatbare ervaring rijker, moet hij in het voorjaar van 1814 op zoek naar een nieuwe baan.

De jongen uit de kelderwoning | Terug in de tijd

Wanneer Beerent precies werd geboren, weten we niet. Wel dat hij op 22 september 1797 gedoopt is in de Martinikerk aan de Grote Markt. Zijn ouders, Albert Beerents Brugs(e)ma en Geesjen Jans (Popkes), woonden toen in een kamer 'bij de St Jansbrug', een weinigzeggende omschrijving. De brug lag maar een paar minuten lopen van het grote huis aan het Martiniekerkhof (nu restaurant Het Feithhuis) waar Theodorus van Swinderen in 1784 werd geboren en zijn hele leven woonde. Al leefden de families Van Swinderen en Brugsma maatschappelijk gezien in verschillende werelden, Beerent en de dertien jaar oudere Theodorus moeten elkaar daardoor regelmatig zijn gepasseerd. Ook nadat de familie Brugsma een jaar of wat later verhuisde naar de Oude Boteringestraat, bleef de geografische afstand minimaal. Groningen was dan wel de metropool van het Noorden, maar in de ommuurde stad woonden niet meer dan zo'n 28.000 mensen en binnen de oudste diepen (grachten) nog minder. Als Beerent op straat speelde, of een van zijn jongere zusjes mee naar buiten moest nemen, kon hij Theodorus bij wijze van spreken naar de Academie (nu de Rijksuniversiteit Groningen) zien lopen om er colleges te volgen.

1.2 HET OUDE ACADEMIEGEBOUW (PRENT 1850)

Hoe de wereld van deze rijke patriciërszoon aan de bovenkant van de stedelijke samenleving eruitzag, wat het betekende om op te groeien met een vader van aanzien die mee de stad bestuurde, daarvan had de jonge Beerent geen idee. Zijn wereld speelde zich af op de onderste sport van de maatschappelijke ladder, letterlijk zelfs, want de familie Brugsma woonde vanaf 1803 in de kelder van de gewestelijke rechtbank (nu in gebruik door de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap). Vader Albert was justitiedienaar. Wat hij precies moest doen, weten we niet. Toen het gezin onder de rechtbank woonde, waar ook de gevangenis was, hoorde het bij zijn taken om de cipier te vervangen en in noodgevallen assistentie te verlenen. Veel verdiende Albert Brugsma niet, maar hij had wel een vaste baan en steeg daarmee net uit boven het ‘gemeene volk’, dat van de hand in de tand moest leven. Zijn standaard jaarinkomen bedroeg 182 gulden. Al zal hij vermoedelijk gratis hebben gewoond en verdienden zijn vrouw en hij vast hier en daar wat bij met incidentele klusjes, het gezin kon er nauwelijks het hoofd mee boven water houden. Ter vergelijking: de bode (pedel) van de universiteit had ook een vrije woning maar kreeg wel honderd gulden meer, een dorpschoolmeester kwam gemiddeld op ongeveer hetzelfde inkomen als de pedel uit, plus meestal vrij wonen. Aan de bovenkant van de samenleving werd een jaarbedrag van tweeduizend gulden als de ondergrens voor het runnen van een fatsoenlijk huishouden beschouwd – het contrast tussen arm en rijk was groot.

1.3 GERECHTSGEBOUW
(FOTO VAN AQUAREL 1774)

Zouden vader en moeder Brugsma gezien hebben dat hun zoon uitzonderlijk begaafd was? In elk geval deden ze hem op een van de beste lagere scholen uit de stad, die van meester Braak. Beerent sloot zich er aan bij Hindrik Bielevelt, bijna twee jaar ouder dan hij en zoon van een kleermaker. Ze werden vrienden voor het leven. Alleen door Hindriks ogen kunnen we nog een glimp van

Beerents ouders opvangen, al zijn het misschien maar clichés. Vader Albert noemde hij terugkijkend eens ‘een braaf, kordaat man’, moeder Geesje ‘eene zachtaardige, oprecht christelijke vrouw’.

Al wist Beerent het zelf natuurlijk niet, op zijn eerste schooldag stapte hij het kloppende hart van de nieuwe tijd binnen. Hier, in het lager onderwijs, zou de vernieuwing van de samenleving beginnen waar kritische burgers al sinds de Verlichting van droomden. Maar dan moest dat onderwijs wel eerst radicaal veranderen. En dus circuleerden er in Nederland al vóór 1800 allerlei verbetervoorstellen. Verreweg het actiefst was een vereniging van vooruitstrevende burgers die zich ‘Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen’ noemde – kortweg ‘het Nut’ – en waarvan ook Theodorus Van Swinderen al jong lid werd. Uiteindelijk kwam, na een paar probeersels, in 1806 een nationale onderwijswet tot stand met een blauwdruk voor een nieuwe school. Gediplomeerde onderwijzers en inspectie van overheidswege moesten de uitvoering garanderen. Van Swinderen liet zich al een jaar later tot inspecteur – schoolopziener – benoemen. Met alleen een onkostenvergoeding, een salaris had hij financieel niet nodig.

In de stad Groningen was Beerents meester Braak een van de weinige onderwijzers die al vroeg vernieuwingen doorvoerde. Zo ordende hij de leerlingen in zijn schoollokaal naar niveau, waardoor hij per groep les kon geven terwijl de anderen met hulp van een assistent voor zichzelf werkten. Uit die indeling ontstond gaandeweg het klassikale onderwijs zoals wij dat nu nog kennen. Ook breidde hij het leerplan uit met nieuwe vakken als rekenen en ‘natuurlijke historie’ (biologie), en hield hij bij zijn lesmethode rekening met de kinderlijke ontwikkeling. Door zijn aandacht voor het individuele kind zag hij hoe begaafd de bescheiden Beerent was. Om diens leergierigheid te stimuleren, kreeg hij van meester Braak extra boeken te lezen. Ook mocht hij, omdat hij zo snel leerde, steeds vaker helpen bij het onderwijs. Hij hoefde dan geen schoolgeld mee te brengen – wat moeder Geesje waarschijnlijk heel goed uitkwam. Zo maakte de jongen ongemerkt kennis met lesgeven. Misschien speelde hij soms wel met de gedachte om zelf ook schoolmeester te worden.

Toen Beerent elf was, sloeg het noodlot toe. In augustus 1809 stierf op 37-jarige leeftijd vader Albert. Wat dit verlies voor de jongen betekende, hoe zwaar op hem als oudste kind en enige zoon de verantwoordelijkheid voor het vaderloze gezin ging drukken, we moeten er naar raden. Het is ons alleen overgeleverd als feit, iets wat in deze tijd nu eenmaal veel kinderen overkomen kon. Niettemin waren de gevolgen desastreus. Moeder Geesje en haar vijf kinderen, van wie het jongste meisje nog geen half jaar oud was, verloren hun financiële basis en moesten ook de kelderwoning verlaten. Zoals gebruikelijk in deze tijd zonder sociale voorzieningen werden ze afhankelijk van familie. Meester Braak ontfermde zich over Beerent. Hij bood zijn talentvolle leerling aan om hem in de praktijk tot onderwijzer op te leiden. Op die manier gebeurde dat toen vrijwel altijd. Een jongen werd dan ‘kwekeling’, dat wil zeggen aangesteld als een soort van onderwijsassistent. In ruil voor

extra lessen in de schoolvakken en wekelijks niet meer dan een foorpje van misschien twintig cent, hielp een kwekeling de hele dag bij het onderwijs en leerde zo al doende lesgeven.

1.4 THEODORUS VAN SWINDEREN
(TEKENING 1819-1820)

Beerent was nog maar een paar maanden kwekeling, toen zijn pad al dat van de schoolopziener kruiste. Terwijl hij net een les gaf aan de kleintjes, kwam Van Swinderen onverwacht het schoollokaal binnen. Hoe zal de jongen op de zelfverzekerde notabele gereageerd hebben? Kroop hij verlegen in zijn schulp of deed hij het juist extra goed? Vond hij de man van aanzien sympathiek of was hij alleen maar bang? We kennen het verhaal alleen vanuit Van Swinderens schoolopzienersperspectief. Altijd op zoek naar jong talent, zag hij in Beerent een ongeslepen diamant: hier stond een jongen die zich, onder goede leiding, kon ontwikkelen tot een sieraad voor de nieuwe school.

Twee jaar bleef Beerent bij meester Braak. Hij deed het er goed. Moeiteloos haalde hij het laagste van de vier onderwijzersdiploma's, toen 'rangen' genoemd. Veel stelde dat examen voor de 'vierde rang' in onze ogen niet voor: de schoolopziener toetste alleen of de kandidaat genoeg wist van

de vakken waarin hij op school les moest geven. Beerent promoveerde daarna tot 'ondermeester', waardoor hij iets meer ging verdienen. Schoolopziener Van Swinderen kwam na een volgend schoolbezoek superlatieven tekort: 'Goedgebouwd, gezond van lichaam en geest', schreef hij. 'Van nature vlug van begrip, een feilloos oordeel, een vanzelfsprekende bescheidenheid en vriendelijkheid die je onder schoolonderwijzers zelden ziet. En dan ook nog eens een begenadigde gave om met kinderen om te gaan.'

Een half jaar later al werd de bodem helemaal onder Beerents bestaan geslagen: na zijn vader stierf in de nacht van 3 op 4 december 1811 ook moeder Geesje. Beerent was wees geworden, het gezin Brugsma viel uit elkaar. Wat er met zijn vier zusjes gebeurde, viel in de verschillende archieven van de weeszorg niet na te gaan. Waarschijnlijk zijn ze opgenomen bij familie. Beerent zelf klampte zich vast aan zijn trouwe vriend Hindrik Bielevelt, de jongen die hij in al zijn verdriet misschien als enig overgebleven houvast zag. Hebben ze samen Hindriks ouders net zolang gesmeekt tot die toestemden om Beerent in huis te nemen? Hoe het precies ging, weten we niet, wel dat ze die beslissing allebei in hun verdere leven vaak met ontroering memoreerden.

Vader Bielevelt zag weinig toekomst in het onderwijzersberoep. Beerent, die vond dat hij zo snel mogelijk voor zichzelf moest kunnen zorgen, kon hem geen ongelijk geven. Misschien zou het

nog jaren duren voor hij als meester een eigen school zou leiden. Tot die tijd bleef hij ondermeester, een functie waarvan niet zelfstandig viel te leven. In overleg met zijn pleegvader verzette Beerent dus zijn bakens. Voor een eenvoudige jongen die goed kon lezen en een fraai handschrift had, was er in deze pre-industriële tijd eigenlijk maar één alternatief: het kantoor. Hij nam ontslag bij meester Braak en werd klerk bij een notaris.

Wat moet Van Swinderen geschrokken zijn toen hij, op schoolbezoek bij meester Braak, in januari 1812 onverwacht zijn diamant niet langer aantrof. Daar kon de schoolopziener onmogelijk in berusten. Dus spoedde hij zich voor overleg naar vader Bielevelt. Hij stelde voor om Beerent naast zijn baan ook voor te bereiden op het examen voor het eerstvolgende onderwijzersdiploma – de ‘derde rang’. Dan bleven tenminste beide opties open want, aldus Van Swinderen tegen Beerents pleegvader, voor goed opgeleide onderwijzers waren de vooruitzichten echt zo slecht nog niet. De schoolopziener wierp zich op als Beerents weldoener. Hij zou ervoor zorgen dat zijn beschermeling na vieren gratis les kreeg van meester Kuiper, de beste onderwijzer van de stad. Die zou Beerents kennis van de schoolvakken op het gewenste examenniveau brengen. Studeren kon hij verder thuis, samen met Hindrik, dan nam die er ook nog iets van mee. De kleermaker zwichtte, Beerent ging aan de slag en haalde vlak voor zijn vijftiende verjaardag met lof de derde onderwijzersrang.

Kort daarna werd Beerents weldoener tot inspecteur van de universiteit benoemd, waarna hij zijn favoriet in dienst nam als particulier secretaris. Zo lukte het hem om de jongen via een zijspoor toch weer bij de schoolwereld te betrekken. Beerent vergezelde hem op schoolbezoeken en mocht deelnemen aan zijn zaterdagse lessen voor kwekelingen en beginnende onderwijzers. Zo’n scholingscursus, een ‘onderwijzersgezelschap’ genoemd, organiseerden meer schoolopzieners om hun onderwijzerscorps beter op te leiden. Iets anders op dit vlak was er toen niet. Er kwamen er in Nederland steeds meer, ook in Van Swinderens eigen district.

Maar in het woelige najaar van 1813 kwam alles tot stilstand. Toen het stof in het voorjaar van 1814 was opgetrokken, had Beerent geen baan meer. Het lukte Van Swinderen om zijn ontslagen assistent tijdelijk als klerk te plaatsen bij zijn halfbroer Oncko van Swinderen, die directeur was van het provinciale belastingkantoor. Daar deed hij het zo goed dat de belastingdirecteur hem al snel een vaste benoeming aanbood, met uitzicht op promotie. De schoolopziener, intussen, liet zijn wonderkind niet los. Beerent bleef lid van diens eerste onderwijzersgezelschap, dat van ‘De Helpen’.